

RELIGIOUS IMPORTANCE OF THE TAO-KLARCETİ REGION AND AN EVALUATION
OF GEORGIAN MANUSCRIPTSTAO-KLARCETİ'DE HRİSTİYANLIĞIN YAYILMASI VE GÜRCÜCE EL
YAZMALARININ DİNİ HAYATA ETKİSİ¹

ქრისტიანობის გავრცელება ტაო-კლარჯეთში და ქართული ხელნაწერების
გავლენა რელიგიურ ცხოვრებაზე

Dr. Onur GUVEN

Ondokuz Mayıs University,
Gendarmerie and Coast Guard Academy
Ankara, Turkey
ORCID: 0000-0002-3640-2816
onurguven08@gmail.com

Abstract

Tao-Klarceti is a historical region of Northeast Anatolia used to refer to Artvin, Erzurum, Ardahan and Kars. In Georgian historiography, it has been used to express the south of Georgia, and its political, economic, religious and cultural importance has often been emphasized in historical texts. Church-monastery construction in the region, which started with the Georgian King Vakhtang Gorgasali, increased gradually during the Tao-Klarceti Principality (especially between the IX - XII centuries). According to the information obtained from the work titled "The Life of Grigol Handzta" in the 10th century, the priest who came to Klarceti from Kartli engaged in the construction of monasteries and churches in the region and was responsible for educating students. At the end of the IX century, as a result of the pressure of the Arab administration, Ashot Kurapatat came to Klarceti and established his principality. He and his successors supported the monastic movements of Grigol Handzta and protected the religious life.

The religious architecture in Tao-Klarceti, which gradually increased under the leadership of Ashot, reached its peak when the Bagratli dynasty dominated the region and became stronger. In the Tao-Klarceti region, not only monasteries were used for educational purposes, but also schools and other educational institutions were added to the construction activities. In the system here, Christian faith, philosophy, foreign language education and art education were given. In addition, works of saints were written, original hymns were composed and theological texts were created. The identification of manuscripts that emerged in Tao-Klarceti and their introduction and use in Turkish historiography is an important development in the history of the region.

In this study, the religious importance of Tao-Klarceti for Georgians was emphasized and the manuscripts that emerged between the IX and XVI centuries as a result of the religious education here were listed in catalog form. In addition, the changes that the region has undergone in the historical process and the spread of Christianity among the Georgians are also expressed. At the point of the adoption and spread of Christianity in Georgia, this historical region is a symbol

¹ Bu makale 27-28 Nisan 2023 tarihleri arasında gerçekleştirilen I. Türk-Gürcü Genç Tarihçiler Sempozyumu'na bildiri olarak sunulan metnin gözden geçirilmiş hâlidir. წინამდებარე სტატია წარმოადგენს 2023 წლის 27-28 მაისს გორის სახელმწიფო უნივერსიტეტში ჩატარებულ თურქი და ქართველი ახალგაზრდა ისტორიკოსების I სიმპოზიუმზე წაკითხული მოხსენების გადამამუშავებულ ვერსიას.

and the manuscripts produced are mostly of religious content. Finally, the manuscripts are a primary source in illuminating the history of the region, determining the names of people and places, and understanding the political and social atmosphere of the period.

Key Words: Turks; Georgians; Tao-Klarceti; historical sources; manuscripts.

Onur GUVEN

Ondokuz Mayıs University - Dr.
Gendarmerie and Coast Guard Academy - Dr.

Ankara, Turkey

ORCID: 0000-0002-3640-2816

onurguven08@gmail.com

Özet

Tao-Klarceti, genel anlamda Kuzeydoğu Anadolu'nun Artvin, Erzurum, Ardahan ve Kars'ın bir kısmını ifade etmek için kullanılan tarihi bir bölge adıdır. Gürcü tarih yazımında Gürcistan'ın güneyini ifade etmek için kullanılmış ve tarihi metinlerde gerek siyasi, ekonomik gerekse de dini ve kültürel önemi sıkça vurgulanmıştır. Gürcü Kral Vakhtang Gorgasali ile başlayan bölgedeki kilise- manastır inşa faaliyetleri, Tao-Klarceti Prenslüğü zamanında (özellikle IX.-XII. yüzyıllar arasında) giderek artış göstermiştir. X. yüzyılda "Grigol Handzta'nın Hayatı" adlı eserden edinilen bilgilere göre, Kartli'den Klarceti'ye gelen rahip bölgede manastır ve kilise yapımı için inşa işlerine girişmiş ve öğrenci yetiştirmekten sorumlu olmuştur. IX. yüzyılın sonunda ise Arap idaresinin baskısı sonucunda Aşot Kurapalat, Klarceti'ye gelerek prensliğini kurmuştur. Kendisi ve sonrasında gelenler Grigol Handzta'nın manastır hareketlerini desteklemiş ve dini yaşamı koruma altına almışlardır.

Aşot önderliğinde giderek artan Tao-Klarceti'deki dini mimari, Bagratlı hanedanlığının bölgeye hâkim olması ve güçlenmesiyle zirve noktasına ulaşmıştır. Tao-Klarceti bölgesinde sadece manastırlar eğitim amacıyla kullanılmamış inşa faaliyetlerine okul ve eğitim veren diğer kurumlar da eklenmiştir. Buradaki sistemde Hıristiyan inancı, felsefe, yabancı dil eğitimi ve sanat gibi beceriler öğretilmekteydi. Bunun yanı sıra azizlere ait eserler yazılmış, orijinal ilahiler bestelenmiş ve teolojik metinler oluşturulmuştur. Tao-Klarceti'de ortaya çıkan yazma eserlerin tespit edilmesi ve Türk tarih yazımına tanıtılıp kullanılması bölge tarihi açısından önemli bir gelişmedir.

Bu çalışmada Tao-Klarceti'de Hristiyanlığın yayılması ve bu sahanın Gürcüler nezdinde önemine değinilmiş ve burada verilen dini eğitim neticesinde meydana gelen yazma eserler aktarılmıştır. Hıristiyanlığın Gürcü ülkesinde yayılması hususunda söz konusu bölge simge durumundadır ve ortaya çıkan el yazmaları da çoğunlukla dini içeriklidir. Gürcü el yazmaları, yerel tarihin aydınlatılmasında, dönemin siyasi ve sosyal hadislerinin aktarılması açısından kıymetli bir konumdadır.

Anahtar Kelimeler: Gürcüler; Hristiyanlık; Tao; Klarceti; el yazması.

ონურ გიუვენ

ისტორიის დოქტორი, ცხრამეტი მაისის უნივერსიტეტი, სამსუნე;
ჟანდარმერიისა და სანაპირო დაცვის აკადემია, ანკარა. თურქეთი.

ORCID: 0000-0002-3640-2816

onurguven08@gmail.com

აბსტრაქტი

ქართულ ისტორიოგრაფიაში ჩრდილო-აღმოსავლეთი ანატოლიის ართვინის, ერზრუმის, არდაჰანის და ყარსის მხარის ერთ ნაწილი იწოდება ტაო-კლარჯეთად. აღნიშნულმა მხარემ განსაკუთრებული მნიშვნელობა შეიძინა IX-XII საუკუნეებში. აქ ჯერ

კიდევ ვახტანგ გორგასლის დროს დაიწყო სამონასტრო მშენებლობა, რომელმაც უფრო ინტენსიური ხასიათი ტაო-კლარჯეთის სამეფოს არსებობის პერიოდში მიიღო. მეათე საუკუნის წერილობითი ძეგლიდან „გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრება“ მიღებული ინფორმაციის მიხედვით, ქართლიდან კლარჯეთში ჩამოსულმა ღვთისმსახურმა გაშალა საეკლესიო მშენებლობა და გამოზარდა მოწაფეები. მეცხრე საუკუნის ბოლოს არაბთაგან დევნილი აშოტ კურაპალატი კლარჯეთში გადავიდა და სამეფო დაარსა. იგი და მისი მემკვიდრენი ხელს უწყობდნენ გრიგოლ ხანძთელის მიერ წამოწყებულ სამონასტრო მშენებლობას და მფარველობას უწევდნენ სულიერ ცხოვრებას.

ტაო-კლარჯეთში საეკლესიო არქიტექტურამ, რომელიც თანდათან იზრდებოდა აშოტის თაოსნობით, პიკს მიაღწია, როცა რეგიონში ბაგრატიონთა დინასტია გაბატონდა და გაძლიერდა. ტაო-კლარჯეთის მხარეში სამონასტრო მშენებლობა-მოდვეაწეობასთან ერთად იგულისხმება სკოლების და სხვა საგანმანათლებლო დაწესებულებების არსებობაც, სადაც ისწავლებოდა ქრისტიანული სარწმუნოება, ფილოსოფია, უცხო ენები და ხელოვნება. ამას გარდა, იწერებოდა წმინდანთა ცხოვრებანი, ორიგინალური საგალობლები და თეოლოგიური ტექსტები.

წინამდებარე კვლევაში განმარტებულია ტაო-კლარჯეთის სარწმუნოებრივი მნიშვნელობა ქართველებისთვის. ეს ისტორიული მხარე მნიშვნელოვანია საქართველოში ქრისტიანობის მიღებისა და გავრცელებისთვის. აქაური ხელნაწერები ძირითადად რელიგიურ ხასიათს ატარებენ. ამას გარდა, ხელნაწერები წარმოადგენენ წყაროებს რეგიონის ისტორიის უკეთ გასაგებად, ადგილობრივ მცხოვრებთა, მხარეთა და ადგილთა სახელების დადგენის და იმ პერიოდის პოლიტიკური და სოციალური მოვლენების შესწავლის თვალსაზრისით.

საკვანძო სიტყვები: ქართველები; ქრისტიანობა; ტაო; კლარჯეთი; ხელნაწერები.

Giriş

Tao-Klarceti, Türk ve Gürcü milleti için önemli bir tarihi ve kültürel merkez konumundadır. Gürcüler için özellikle dini anlamda öneminin yanında eski bir yerleşim yeri olarak görülmekte; bölge hakkında tarihi güneybatı Gürcistan toprakları şeklinde bahsedilmektedir.

Neolitik çağlardan itibaren birçok uygarlığı ev sahipliği yapmış olan Tao-Klarceti bölgesi, Çoruh Nehri'nin kolları ile Tortum ve Oltu çayları arasında, etrafı yüksek dağ ve yaylalarla çevrili verimli arazilerden meydana gelmektedir. Bölgede bulunan zengin maden yataklarının varlığı Urartu gibi eski medeniyetlerin yerleşim sahası hâline gelmesine yol açmıştır. Ayrıca Kolhis Krallığı bu coğrafyada yüksek bir medeniyete ulaşmıştır. Kolhis Krallığı, Gürcü tarihinin batıdaki ilk büyük uygarlık merkezi olup sınırları Batum ve çevresi merkez olmak üzere zaman zaman yukarı Çoruh vadisi hatta Trabzon'a kadar genişler. Bu uygarlık Gürcülerin kültür, dil, din ve etnik gelişiminde büyük yer tutar (გივიაშვილი-კობლატაძე, 2004: 9).

Tao-Klarceti bölgesinin sınırları genel anlamda tarihi bir yer adı olan Meskheti coğrafyası başta olmak üzere Zemo Kartli/Samstkhe-Saatabago olarak bilinen bölgeyi kapsamaktadır (Burçuladze vd. 2018: 13). Meskheti bölgesi, Gürcü literatüründe sıklıkla kendisine yer bulur. Tarihi bir adlandırma olup; Çoruh Nehri ile Kura'nın kuzey bölümlerini birleştirir. Söz konusu bu saha oldukça dağlık bir arazidir. Tao-Klarceti'nin kuzey kesiminde Meskheti sıradağları, doğusunda Cavakheti dağları, batıda Doğu Karadeniz dağları, güneyde Çoruh ve Kura'yı Fırat ile Aras havzalarından ayıran dağ silsilesi bulunmaktadır. Ayrıca Meskheti sıradağlarından çıkan Yanlızçam (Arsiani) dağları doğu ve batı olmak üzere iki kısma ayrılır. Doğu bölümünü Kura'nın yukarı tarafı, batı bölümünü ise Çoruh Havzasının tamamı oluşturmaktadır (Burçuladze vd. 2018: 16).

Tao bölgesi, Klarceti'den ayrı olarak sahanın güney kesimini kapsamaktadır. Tao'nun orta bölümünde, Klarceti'nin merkezi idaresi konumunda olan Ardanuç yer alır. Ardanuç, bir dönem bölgenin başkentliğini yapan bir yer olarak karşımıza çıkar ve hem ekonomik hem de dini-kültürel anlamda Tao-Klarceti'nin merkezi konumundadır. Ardanuç haricinde bölgenin diğer önemli mevkileri Oltu ve Penek vadisidir. Oltu-Penek bu sahada önemli iki vadiyi meydana getirmekte ve diğer yerlere nazaran düzlük-geniş bir coğrafya olarak bilinmektedir (Sinclair, 1989: 1-5). Tao, Amier ve İmier olarak iki bölüme

ayrılır ve Çoruh'un orta kısmını sağ ve sol kollarıyla birlikte sarmaktadır. İki bölüm arasındaki sınır ise Oltu çayının aşağı kısmı ile Bardu çayı oluşturmaktadır. Bu bölümler kendi içinde küçük yerleşimler şeklinde bölümlenir. Bunlar; “Gurci Boğazi, Asis Pori, Bana, Taoskari, Panaskerti, Tortumi gibi. İmier, Tao'nun merkezi yerleşimi (ცობე-ქალაქი) olan Oltu'dur. Amier Tao, IX-X yüzyıl aralığında Kalmakhi, Panaskerti ve Bana gibi yerleri bünyesinde barındırmıştır.” (Burçuladze vd. 2018: 17).

Tao bölgesinin kuzey istikametinde tarihi Klarjeti toprakları yer alır. Çoruh Nehrinin güney kesminin dışında deniz kıyısına kadar olan sahayı kapsamaktadır. Çoruh Nehrinin ağzı ile Hopa arasındaki bölge, “Gürcü tarihi kaynaklarında "Klarjeti'nin deniz kıyısındaki ucu" şeklinde adlandırılmaktaydı. Klarjeti'nin sınırlarına dâhil olan yerleşim yerleri; “Borçka/Porçkha, Tukharisi, (Kayadibi Köyü, Şavşat) Ardanuç/Artanuci, Nigali (Artvin Merkez/Livane) ve Murgul'dur. Bunun haricinde Şavşat/Şavşeti de bulunmaktadır.” (კარალოძე, 2016: 8).

Metod

Makalenin yöntemi; tarihi kaynak analizi, karşılaştırmalı tarihsel anlatıma dayanmaktadır. Metin içerisinde mevcut Gürcüce el yazmaları belirli bir sistem çerçevesinde ele alınıp; tanıtılmaktadır.

Sonuçlar

Tao-Klarjeti toprakları tarihi açıdan hem Gürcü milleti hem de Türk milleti için önemli bir konuma sahiptir. Bu makalede Türk ve Gürcü kaynaklarına göre bir analiz yapılmıştır. Buna göre;

1. Türk araştırmacılara Tao ve Klarjeti'nin Gürcistan için dini anlamda önemli bir mevki olduğu gösterilmeye çalışıldı.

2. Tao ve Klarjeti sadece dini açıdan değil, kültürel ve ekonomik açıdan da önemli bir bölgedir.

3. Bu alanda Gürcü ve Türk tarihi açısından çok önemli yazmalar bulunmaktadır.

Tartışma;

Tao-Klarjeti'de Hıristiyanlık

Gürcü coğrafyasında Hristiyanlığın kabul edilip yaygın hâle gelmesi hakkında bilinen ilk bilgiler, Gürcü tarihi için önemli bir kaynak statüsünde olan Kartlis Tshovreba'dır. Hristiyanlık öncelikli olarak Çoruh Havzası ve çevresinde yüksek bir medeniyet hüviyetine kavuşmuş olan Colhis'te yayılmaya başladığı (M.S. 1. yy.) ifade edilen bir husustur (Kılıç, 2005: 68). Hristiyanlığın benimsenip yayılmasında büyük faydası olan Kral Mirian döneminde (265-342) devlet dini olarak Hristiyanlığın ön planda olduğu bilinmektedir.

Gürcü Kralı Aderk döneminde, Hz. İsa'nın on iki Havarisinden ikisi olarak gösterilen Andreas ve Simeon, Gürcistan'a gelerek önce Abhazya'ya daha sonra Egrisi'ye ulaştılar. Havariler bölgede Hristiyanlığın yayılmasında noktasında öncü rol oynamışlardır. Andreas, Abhazya'da Hristiyanlığı yayma işlevini yerini getirdikten sonra aynı maksatla Klarjeti'ye gitmiştir (ქართლის ცხოვრება, 2011: 65). Bu iki Havarinin faaliyetlerinin ardından Hristiyanlığın Gürcistan'ın bölgelerinde tam olarak benimsenmesi Kapodokyalı Azize Nino vasıtasıyla gerçekleşmiştir. Nino ilk aşamada Mtsketa'da altı yıla yakın kalmış ve “Hristiyanlığa hizmet” çalışmalarına buradan yürüterek daha sonra farklı bölgelere geçmiştir (Anchabadze, 2019: 15-17).

Roma İmparatorluğu aracılığıyla bölgeye yollanan din adamları Kral ve halkın vaftiz işlemini gerçekleştirmişlerdir. Bu toplu olarak gerçekleşen ve tören havası verilen vaftizin tarihi net olmasa da 326 ve 337 aralığı belirtilmektedir (ჯავახიშვილი, 1979: 210). Hadiseden sonra ortaya çıkan kilisenin ilk dini lideri de Psikopos İoane olmuştur. Sonrasında Azize Nino, Gürcistan'ın iç bölgeleri dâhil birçok yerde Hristiyanlığı yaymak için etkinliklerde bulunmuştur. Nino'nun Gürcistan'da Hristiyanlığı yaymaya yönelik faaliyetleri neticesinde ortaya çıkan birçok rivayet ise Gürcü kroniğinde anlatılmıştır (ქართლის ცხოვრება, 2011: 60-72). Pek tabii Hristiyanlığın Gürcistan'ın bütününde tamamen ve kolaylıkla tanınıp kabul edilmesi mümkün olmamıştır. Bazı nüfuzlu aileler eski dinlerini terk etmeme yolunu seçmişti.

Tao ve Klarjeti'nin başta siyasi olmak üzere dini ve kültürel noktada önemli bir konuma gelmesi Gürcü Kral Vakhtang Gorgasali döneminde gerçekleşmiştir. V. yüzyılda Doğu Roma ile amansız bir mücadeleye tutuşan Gorgasali, savaştan sonra ilk olarak Klarjeti'ye geçmiş ve burada Doğu Roma'ya üstünlük kurmuştur. Gorgasali'nin faaliyetleri neticesinde Doğu Roma İmparatoru'na bağlı birlikleri bölgeden uzaklaştırmayı başarmış, onlardan topraklarını geri kazanmış ve Gürcistan içlerine dönerken de kardeşi (manevi) Artavaz'ı, Ardanuç idarecisi olarak atamıştır. Artavaz'dan bölgeye çokça kilise ve manastır faaliyetlerine girişmesini talep etmiştir. Bu kapsamda; “Opiza Manastırı ile Daba, Mere, Şindobani ve Akhiza kiliseleri” yapılmıştır. Bunun haricinde “Ardanuç ve Akhiza kaleleri”

müstahkem mevki hâline getirilmiştir. Kral Gorgasali ardından Tiflis'i başkent yapmış ve böylece Kartli ve Batı Gürcistan'daki Pers hakimiyeti sona ererek Kartli Krallığı kurulmuştur (ქართლის ცხოვრება, 2011: 137-140).

Kral Vakhtang Gorgasali zamanında Akhiza piskoposluk dairesi kurulmuştur. Bu daire Tao-Klarceti içerisinde önemli bir mevkidedir. Akhiza piskoposluğu, 12 eski Gürcü Ortodoks piskoposluk dairelerinden birisidir. (სილოგავა-შენგელი, 2006: 246). Yine Kral Vakhtang Mtskheta'da Havariler Kilisesi'ni inşa edip Patrik olarak Petre'yi görevlendirilmiştir. Onun tarafından Akhiza Kilisesine de bir piskopos gönderilmiştir. Akhiza ile birlikte Tsunda, Manglisi, Bolnisi, Rustavi gibi merkezler kurulmuştur. (ქართლის ცხოვრება, 2011: 155).

İlerleyen dönemde Gürcistan'a yönelik Arap akınları hem siyasi hem de ekonomik anlamda oldukça yıkıcı olmuştur. Arap orduları Güney Kafkasya'ya yönelik ilk faaliyetleri Halife Ömer döneminde başlamıştır. Erzurum'a ele geçirerek Çoruh Havzası'nı vergiye bağlayan Araplar, Doğu Gürcistan'ı yönetecek bir idareciyi Tiflis'e görevlendirerek Arap Emirliğini kurmuşlardır (ჯობაძე, 2007: 23-32). Ardından Arap idarecileri tarafından yönetilen Kartli Prenslığı yıkılmıştır. Bunun üzerine Gürcistan'da Kaheti, Hereti, Akbazheti ve Tao-Klarceti beylikleri kurulmuştur (მელიქიძე/რედაქტორი 1970, 270-280).

Tao-Klarceti Beyliği I. Aşot tarafından günümüzdeki Artvin ve Erzurum toprakları merkez alınarak kurulmuştur. Beyliğin kurulduğu sırada Zemo Kartli'de bulunan şehirler şöyleydi: Samsthe, Cavaheti, Ardahan, Acara, Nigal, Şavşat, Klarceti, Taoni, Speri, Bayburt ve çevresi (იბგოროყვა 1954, 298). Aşot Bagrationi, bir süre Tiflis'te Arap emirleri ile çatıştıktan sonra Ardanuç'a gelerek kaleyi onartmış ve burayı başkent yapmıştır. Komşular ile ticari ilişkide bulunan Aşot, yetenekli bir yönetici olarak Doğu Roma'ya yardımlarda bulunmuştur. Bunun karşılığında ise Doğu Roma tarafından kendisine kuropalat unvanı verilmiştir. Kurapalates Ashot'un yılmaz mücadelesinin ardından kurduğu Tao-Klarceti beyliği, bu bölgenin dikkat çekici yer olmasını sağlayan etmenlerin başındadır. Özellikle Arap akınları neticesinde zarar gören Tao-Klarceti, I. Ashot Bagrationi (786-826) ve büyük din adamı olarak bilinen Rahip Grigol Khandzteli'nin (759-861) çabalarıyla yeniden dini bir cazibe merkezi haline gelmiştir (თაყაიშვილი 1949, 370-380).

Gürcü Rahip Grigol Khandzteli yaklaşık 700'lü yıllarda Arap akınlarının şiddetlenmesiyle Klarceti'ye gelmiş ve Arap akınları neticesinde sağlam kalabilen tek kilise Opiza'ya yerleşmiştir. Arap akınlarıyla neticesinde İslâmiyet'in hızla yayılmasına karşılık Klarceti'de Hristiyanlığı güçlendirmek maksadıyla rahip tarafından pek çok manastır faaliyetine girişilmiştir (ჯობაძე 2007, 24). Rahip Grigol'un ardından yine aynı nedenler (Arap akınları) bölgeye ulaşan I. Ashot ve Gürcü yöneticiler tarafından her türlü destek sağlanmış, "Opiza, Mere ve Parehi" gibi manastırlarda onararak aktif hâle getirilmiştir. Rahip Grigol ve Ashot'un faaliyetleri Tao-Klarceti'de manastır mimarisi üslubunu oluşturmuş ve Rahibin yetiştirdiği öğrenciler manastır eğitimlerini arttırarak devam ettirmişlerdir. Tüm bu inşa faaliyetlerinin 830-840'lı yıllarda gerçekleştiği Kral Bagrat Kurapalatis (826-876) döneminde inşaatların tamamlanıp hizmete geçirildiği tespit edilmektedir. Bölgede; "Şatberdi, Cmerki, Berta, Daba, Opiza, Handzta, Midznazori, Tskorastavi, Baretelta manastırlarının" olduğu bilinmektedir. Bunlara ek olarak bölgede Rahip tarafından kurulan ve onarılan manastırlar da vardır. Bunlar; "Parehi, Gunatlis Vani ve Mere manastırlarıdır." Bunun gibi dini ve kültürel atılımlar vesilesiyle Tao-Klarceti, "Gürcistan'ın Sinası/საქართველოს სინაი" olarak tanımlanmıştır (Bayram 2015, 481-495).

Doğu Roma ve çevresindeki topluluklarla verilen amansız mücadelelerin ardından XI. yüzyılda Gürcistan, Gürcü Krallığı'nın kurmaya muvaffak oldu. Literatürde Birleşik Gürcistan olarak geçen bu süreçte "III. Bagrat 1001 yılında Klarceti, 1008'de Tao'yu aldı ve bunların yanında Abhazların idareci olarak tanınması" aşamaları gerçekleşmiştir. Bu aşamadan sonra Tao-Klarceti bölgesi mamur hâle getirilmeye çalışıldı ve belirli episkoposluk merkezleri meydana getirildi. Bu merkezler; "Akhiza (Ferhatlı/Ardanuç), Porta (Pırnallı Köyü, Artvin Merkez), Anç (Anaçlı/Ardanuç) ve Tukharis'dir." Çevresinde müstahkem ve son derece stratejik bir kale bulunduran Tukharis bu merkezlerin en eskisidir. Söz konusu merkezler zaman içerisinde dini merkez statüsüne yükselerek piskoposluk payesi almışlardır.

IX.-X. Yüzyıl aralığında Anç piskoposluğuna ek olarak "Şavşat'ta Tbeti, Aşağı Tao'da Bana ve Yukarı Tao'da İşkhani piskoposlukları" meydana getirilmiştir. "Ardanuç, Klarceti'nin iç bölgeleri ve Nigali, Anç piskoposluğuna; Şavşat, Maçahel ve Acara Tbeti piskoposluğuna; Tao'nun doğusunu

oluşturan Taoskari, Panaskert, Bardız ve Oltu Bana piskoposluğuna; Tao'nun batısını meydana getiren Tortum, Gürcü Boğazı, Taoskari, Tukharisi ve İspir İşkahani piskoposluğuna bağlanmıştır.” (იბგორიყვა, 1954: 376-379). Buradan anlaşılacağı üzere piskoposluk merkezleri Tao'da yoğunlaşmaya başlamıştır. Hâliyle bu durum Hristiyanlığın bölgede yayılmasının ötesinden bu sahanın bir kilis-manastır ve dini eğitim yuvasına dönüştüğünü ifade etmek mümkündür.

Orta Çağ Gürcistan'ında kilise ve manastırların üstlenmiş olduğu bazı kritik görevleri olmuştur. Bu görevler bölgede Hristiyanlığın yayılmasında ve dini eğitim konusunda ön plana çıktığı gibi el yazması eserlerin üretildiği bir alan olarak da tezahür etmektedir. Bunun dışında Tao-Klarceti'deki manastırların konumlanması da son derece önemlidir. Konumlanma ve kale gibi müstahkem mevki olarak korunaklı yapı şeklinde inşa edilmesi özellikle düşman saldırılarına karşı korunaklı olması istenmiştir. Çünkü Arap akınlarının şiddetli olduğu bir evrede kiliseler muhafazası uygun olan vadi derinliklerine ve sarp kayalıklara inşa edilmiştir. Nitekim bu sahada böyle bir ortama uygundu (Bayram, 2005: 23-24). Yine manastırlara ek olan çoğu yapı keşiş hücreleri, yemekhane, el yazması odası gibi arazinin uygunluğuna göre konumlanmıştır. Manastırlarda bulunan şapellerin dışında, stratejik konumda bulunan gözetleme amacıyla şapeller de yapılmıştır.

X. yüzyılın ikinci yarısı itibarıyla Tao-Klarceti'de siyasi ve idari otoritenin güçlenmesi şüphesiz bazı bölgelerin önemi artmıştır. Bu bölgelerden ön planı çıkan ise Ardanuç'tur. Kilise ve manastır faaliyetlerini anlatırken bu bölgeyi muhakkak ifade etmek gerekir. Manastırların etkisiyle dini anlamda önem kazanan Ardanuç, ticari açıdan zengin bir konuma ulaşmıştır. Ardanuç tarihi süreç içerisinde “Güney Gürcistan” hayatında önemli bir rol oynamıştır. Şehir yıllarca Kartli Krallığının idari ve siyasi merkezi olmuştur (სამჯობოა, 2008: 3 vd.).

Gürcüce El Yazmaları

Yüzyıllar boyunca hem Gürcistan sınırları içerisinde Kartli, Kakheti ve Tao-Klarceti içerisinde hem de Gürcü coğrafyası dışında kalan ancak Gürcülerin bağlantıda olduğu Sîna, Kudüs ve Athos manastırlarında el yazmaları kopyalanmıştır. El yazmaları, Tiflis'te bulunan Korneli Kekelidze Elyazmaları Enstitüsü'nde, Gürcü Patrikhanesi'nde, Gürcü müze ve manastırlarında, Amerika, Rusya ve çeşitli Avrupa ülkeleri müze ve kütüphanelerinde korunmaktadır. Günümüze gelebilen en erken örnekleri XIII. yüzyıl sonu, IX. yüzyıl başına tarihlendirilir.

El yazmaları genellikle soyluların desteği ile kurulan ya da yaşatılan ve kültür merkezleri işlevi gören manastırlarda üretilmiştir. Gürcü alfabesinin yaratılması, Hristiyanlığın yayılması, giderek zenginleşen ve güçlenen feodal beylerin çabaları elyazmalarının hem kültürel hem de sanatsal alanda değer kazanmalarına neden olmuştur. Gürcü elyazmaları genellikle Nuskhuri bazen de Asomtavruli harfleri ile yazılmış tarihsel olayların kayıtları, kutsal kitaplar, vaazlar, dua kitapları, azizlerin yaşamları, doğa, gök bilimleri, felsefe, dil, sanat ve kahramanlık öyküleri ile ilgili metinlerden oluşur (Kadiroğlu-İşler, 2010: 188).

Kiliseden çıkan tarihi dokümanlar Gürcü tarihi için son derece önemli konumdadır. Bu kaynaklar iki başlık/tür altında toplanmaktadır. Bunlar; “Narati diye bilinen anlatı kaynakları ve belge niteliğindeki metinlerdir.” Anlatı dokümanlarının önemli bir kısmı Gürcü kilisesi tarafından aziz olarak adlandırılan kişilerin yaşamını anlatan “Hagiografyalardan” oluşmaktadır (Anchabadze, 2009: 1-3). Ayrıca bunların dışında Tao-Klarceti bölgesinde belirlenen el yazmaları içinde “Synaxarion ve Euchologion” isimli kaynak çeşitleri de mevcuttur.

Synaxarion, Gürcü literatüründe “Doğu Ortodoks Kilisesi'nin dini hizmetlerinde bulunan ve idarecilikte bulunan bir aziz veya ibadetin açıklanmasının kısa anlatımı” olarak zikredilmektedir. Bu çeşit anlatıları içeren bir eserde, yüzyıllar boyunca farklı dini tanımları olan derlemeler, dersler ve sözcüklerle ilgili kavramlar bulunabilir. Ortodoks Kilisesi'nde Synaxarion, halk ibadetinde okumak ve inananların kişisel dua hayatını beslemek amacıyla “Azizlerin Yaşamları”nın kısaltılmış bir koleksiyonudur. Euchologion ise “Doğu Ortodoks ve Doğu Roma Katolik kiliselerinin baş-bilimci kitaplarından biridir” şeklinde nitelendirilmiştir. Bunların haricinde “Mravaltavi”, tipografinin temel örneğini oluşturur ve tarihsel-dil bilimi alanlarının önemli bir koleksiyon türü olarak kabul edilmektedir (<http://manuscript.ge/istoria/>).

Aziz ve Azize Yaşamları'na ait erken dönemden günümüze gelebilen metinler genelde manastır yaşamını, mimarisini ve sosyal konuları içeren bilgiler de verdikleri için önemlidir. Örneğin, X. yüzyıla tarihlenen Tao-Klarceti'deki manastırların, kurucuları, tarihleri, yapıların mimarisi ve manastır yaşamı

hakkında çok değerli bilgiler elde edilir. Opiza, Şatberdi, Öşk, Parhal, Tbeti, Gelati, İkalto, Martvili ve benzeri Gürcü Manastırları elyazmaları merkezleri olarak üne kavuşmuşlardır.

Tao-Klarceti bölgesinde manastırlarda etkinlik gösteren din adamları Gürcü tarihi ve Hristiyanlık dini için kıymetli eserleri bazen kopyalamışlar bazen de kendileri hazırlamışlardır. “Arsen Sapareli, Giorgi Merçule ve Mose Khandzteli” bu din adamlarının başında gelir. (სურგულაძე vd. 2018: 55-60). Din adamlarının yetişmesi ve çeşitli sanat eserlerinin üretilmesi noktasında Şatberdi manastırı dikkat çekicidir. Burada önemli minyatür ustaları ve din adamları yetişmiştir. Bunlar başlıca “Sopron Şatberdeli, Gabriel Şatberdeli, Ioane Berai (Parhali İncilini kopyalayan), Stephan Şatberdeli ve Giorgi Atoneli” gibi simge isimlerin ünü sadece Gürcistan ve çevresinde sınırlı kalmamış aynı zamanda Filistin ve Antakya gibi tarihi ve dini önemi olan bölgelere kadar gitmiştir. (სურგულაძე vd. 2018: 69-80).

Oşki'nin piskoposluk merkezleri arasında önemli bir mevkiye sahip olduğu bilinmektedir. Bu bölgede dini metin yazarları ve çeşitli dallarda uzmanlaşan sanatçıları yetişmiştir. Bunlara örnek vermek gerekirse “Grigol Oşkeli Ermeniceden farklı eserlerin çevirilerini gerçekleştirmiş, Ioane Çirai ve Mikeal Modrekili'de ismi vurgulanması gereken diğer şahsiyetlerdendir.” (სურგულაძე vd., 2018: 98-102). Yazma eserlerin ortaya çıkması hususunda Tbeti manastırı son derece önemli bir yerdedir. Stephane Mtbevari önemli bir örnek olarak karşımıza çıkar. Onun yazdığı hem dini hem de tarihi metinler mevcuttur (თაყაიშვილი, 1954: 100 vd.). Yine bu bölgede 995 yılında tamamlanan Tbeti İncili de kıymetli yazmalardandır (ბაგაურ-ბატიაშვილი, 2017: 415). Tbeti ve Oşki haricinde Parhal manastırında da birçok el yazması eser kopya edilmiş ve oluşturulmuştur. Bölgenin değerli isimlerinden; “Gabriel Patara Mravaltavi, Ione Borneli, Şuşanik'in Şehit Edilmesi” gibi ürünler ortaya çıkarmıştır. Bana'da belirtilmesi gereken isimlerden birisi Zakaria Baneli'dir. Bu rahip din görevinin yanı sıra Doğu Roma İmparatoru II. Basileios ve Gürcü Kral I. Giorgi dönemlerinde diplomatik bir misyon üstlenmiştir (ჯობაძე, 2007: 85).

Tao-Klarceti'yi dini noktada öne çıkartan ve bölgenin siyasi ve dini hayatına doğrudan etki eden husus, mimari yapılar ve eğitim içerikli el yazmaları dışında kopya edilen İncillerdir. Bu İnciller gümüş ve altın plakalarla bezenmiş ve ortaya farklı, sanatsal değeri yüksek ürünler üretilmiştir. Bunlardan bazılarını; “Opiza İncili 978 tarihli, Berta İncili ve Parkhali İncili Tao-Klarceti'de kopya edilen İncillerdir.” (ბაგაურ-ბატიაშვილი, 2017: 414-425). Ürünlerde işlenen ve görsel anlamda onları paha biçilemez konuma getiren kişilerden en önemlisi Beka Opizari'dir. Özellikle Tskarostavi İncili onun sanat değerini göstermektedir. (ამირანაშვილი, 1956: 12).

Gürcülerin “Altın Çağı”nı yaşatan Tamara döneminde, onun emriyle piskopos İoanne Rkinaeli aracılığıyla Beka Opizari'ye, bölgede piskoposluk merkezlerinden birisi olan Anç Manastırı için “El Değmemiş, Kurtarıcı İsa” ikonasının altın bezeme kaplamasını ısmarlatılmıştır (ამირანაშვილი, 1956: 12 vd.; Kadiroğlu-İşler, 2010: 87). Ioane Ançeli tarafından yaptırılan eser ve Tskarostavi İncilinde, Beka Opizari'nin süsleme sanatı ve motifler konusunda ne kadar ileri gittiğini göstermektedir. Aynı zamanda bu işlemler kabartma sanatında da Gürcistan'ın o dönem zirvede olduğunu görmekteyiz. Eserler konusunda söyleyebileceğimiz ürünlerden birisi de tören haçı örnekleridir. Tao-Klarceti'deki İşkhan Piskoposu İllarion tarafından yaptırıldığı ve katedrale armağan edildiği bilinen İşkhan Tören Haçı 973 tarihlidir. Bunun dışında Breti Tören Haçı 994–1001 yılları tarihli ve Gelati Tören Haçı XII. yüzyıl tarihli işlemeli ve sanat değeri yüksek eserlerdir. (Kadiroğlu-İşler, 2010: 169-170).

Makalede sıralanan el yazmaları ve tarihi metinlerin sıralı listesi, Korneli Kekelidze Elyazmaları Enstitüsü tarafından yayımlanan eserler aracılığıyla tespit edilmiştir (ბაგაური, ბატიაშვილი, 2017; სურგულაძე, და სხ. 2018). Kaynakların isimleri ve kısa açıklamaları belirli bir sistem dâhilinde aktarılmıştır.

1. კლარჯული 1, 979-980 წ.წ. Bulunduğu yer Athos Dağı, İveron Manastırı'dır. Nushuri yazı türünde olup, parşömen kâğıdına yazılmış ve 36*24.7 cm. boyutundadır. Nüşanın yazılmasını söyleyen kişiler İovane-Tornige Daiovane Varaz-Vaçe. Yazar İovane Çira'dır. Yazıldığı yer Oşki Manastırı.

2. კლარჯული 2, 10. yüzyıl. Nüshası Gürcü ususal el yazmaları merkezinde bulunmaktadır. Nushuri yazı türünde olup, parşömen kâğıdına yazılmış ve 25.5*19.5 cm. boyutundadır. Yazdıran kişi İlarion İşhneli (<http://taoklarjeti.com/index.php/taoklarjeti/taos-dzeglebi/ishkhani>). Yazar İoane Germne. Korunduğu yer İşhani. İlarion İşhneli tarafından bir İncil de yazıldı. Ayrıca 973'te, şu anda Devlet Sanat Müzesinde tutulan damgalı, kaplamalı gümüş bir haç da mevcuttur.

3. კლარჯული მრავალთავი 10. yüzyıl. Nüshası Gürcü ususal el yazmaları merkezinde bulunmaktadır. Nushuri yazı türünde olup, parşömen kâğıdına yazılmış ve 44*32 cm. boyutundadır. Korunduğu yer კავკასიძეების ციხის ეკლესია/ Kafkas Kalesi Kilisesi'dir. Ususal el yazmaları merkezine geçmeden önce Barhal'da bulunmaktaydı. Bu nüshada Tao'da adı Kafkasyalıların olan bir feodal aileden bahsedilmiştir. Daha doğrusu o sülalenin temsilcileri. El yazması çok net okunaklı değil ancak bilimsel ölçütler neticesinde adına ve içeriğine ulaşılmıştır. Nüshayla ilgili kitap formatından çalışma vardır (კლარჯული მრავალთავი, 1991). Kitap sadece Gürcülerin dikkatini değil aynı zamanda Avrupalı oryantalistlerin de dikkatini çekmiştir.

4. სვანური მრავალთავი, 10. yüzyıl. Nüshası Gürcü ususal el yazmaları merkezinde bulunmaktadır. Asamtavruli/Nushuri yazı türlerinde olup, parşömen kâğıdına yazılmış ve 38.5*30 cm. boyutundadır. Yazdıran kişi İovane Tbeli. Yazıldığı dönemde korunduğu yer Tbeti'dir.

5. პარზლის მრავალთავი 10. Yüzyıl. Nüshası Gürcü ususal el yazmaları merkezinde bulunmaktadır. Nushuri yazı türünde olup, parşömen kâğıdına yazılmış ve 45.5*35.5 cm. boyutundadır. Yazdıran kişi Gabriel Patara. Yazıldığı dönemde korunduğu yer Barhal Manastırı'dır.

6. მარტვილლოლოგიური კრებული 11. yüzyıl. Nüshası Gürcü ususal el yazmaları merkezinde bulunmaktadır. Nushuri yazı türünde olup, parşömen kâğıdına yazılmış ve 33.8*20.5 cm. boyutundadır. Yazdıran kişi Stepane Eruşneli, yazan İoane'dir. Kopyası Eruştı'dedir.

7. კრებული 1, 11. yüzyıl. Nüshası Gürcü ususal el yazmaları merkezinde bulunmaktadır. Nushuri yazı türünde olup, parşömen kâğıdına yazılmış ve 21.5*16 cm. boyutundadır. Korunduğu yer Tao'dur. O dönemde Tao bölgesinde korunaklı bir şekilde muhafaza edilmiştir. El yazmasına göre bölgede Kafkaslılar ve Panaskertliler olarak bilinen feodal ailelere ait bilgiler, aile temsilcilerinin evleri hakkında bilgiler vardır (ბაგაური, ბატიაშვილი, 2017; 424).

8. სვინაქსარი 1, 11. yüzyıl (Synaxarion). Nüshası Gürcü ususal el yazmaları merkezinde bulunmaktadır. Nushuri yazı türünde olup, parşömen kâğıdına yazılmış ve 18*26 cm. boyutundadır. Yazıldığı dönemde korunduğu yer Tao'dur. Yazıtlarda geçen soyadlarına göre el yazmasının, Tao bölgesinde muhafaza edildiği anlaşılmıştır.

9. თვენი (დეკემბრის), XII. yüzyıl. Nüshası Gürcü ususal el yazmaları merkezinde bulunmaktadır. Nushuri yazı türünde olup, parşömen kâğıdına yazılmış ve 21.5*17.5 cm. boyutundadır. Yazdıran kişi Antoni. Yazan kişi Stepane Diagoni'dir. Yeniden yazıldığı yer Hantstis Manastırı. Yazıldığı dönemde korunduğu yer Svetis Manastırı.

10. კრებული 2, XII.-XIII. yüzyıl. Nüshası Gürcü ususal el yazmaları merkezinde bulunmaktadır. Nushuri yazı türünde olup, parşömen kâğıdına yazılmış ve 16.5*12 cm. boyutundadır. Yeniden yazıldığı yer Shatberdi Manastırı.

11. სვინაქსარი 2, 1210 yılı, (Synaxarion). Nüshası Gürcü ususal el yazmaları merkezinde bulunmaktadır. Nushuri yazı türünde olup, kâğıda yazılmış ve 32.5*23.5 cm. boyutundadır. Yazdıran kişi Zakaria Panaskerteli. Yazıldığı dönemde korunduğu yer Hahuli Manastırı²

² ხახული მონასტერი/ Hahuli Manastırı, tarihi Gürcistan'ın güneyindeki Tortum nehrinin sol kıyısındaki ხახული köyündedir. 10. yüzyılın ikinci yarısında David III Kurapalates Manastırı inşa etmiştir. Manastırla birlikte yavaş yavaş Hahuli bölgesi, halkı ve ekonomisiyle dikkat çekici bir yer hâline gelmiştir. (Osmanlı belgelerinde Hahuli topluluğunun "Khakhu Vadisi" veya bazen de "İşhan" adı ile anıldığını; Burada 100 köy ve 30 bağımsız küçük soylu bulunduğunu ifade eder). David III Kurapalates Hahuli'de güçlü bir edebi merkez oluşturmuştu. XVI. Yüzyılda Osmanlı Devleti tarafından Güney Gürcistan topraklarının fethedildikten sonra, burada Gürcistan devleti ve kültürel hayatı değişmişti. Daha sonra, Müslüman Gürcüler katedrali tapınağa dönüştürdü ve tapınak bugün iyi durumdadır. Tapınak zengin süslemelerle dekore edilmiştir. Kubbenin başı

12. კრებული 3, XIII.- XIV. yüzyıl. Nüshası Gürcü ususal el yazmaları merkezinde bulunmaktadır. Nushuri yazı türünde olup, kâğıda yazılmış ve 24 *18 cm. boyutundadır. Yazıldığı dönemde korunduğu yer Hahuli Manastırı'dır.

13. სენაქსარი 3, XIII.-XIV. yüzyıl. Nüshası Gürcü ususal el yazmaları merkezinde bulunmaktadır. Nushuri yazı türünde olup, parşömen kâğıda yazılmış ve 31*25 cm. boyutundadır. Yazan kişi Okra Gagasdze'dir. Yazıldığı dönemde korunduğu yer Alis Manastırı'dır.

14. საბალობლების კრებული XII.-XVI. yüzyıl. Nüshası Gürcü ususal el yazmaları merkezinde bulunmaktadır. Nushuri yazı türünde olup, parşömen-kâğıda yazılmış ve 14*11 cm. boyutundadır. Yazarları Basili ve Giorgi'dir. 15. yüzyılın birinci bölümünde el yazmasını yazdıran Amba Abergi, İşhan Piskoposu. Yazıldığı dönemde korunduğu yer İşhan Manastırı'dır.

15. კრებული 3, XV.-XVI. yüzyıl. Nüshası Gürcü ususal el yazmaları merkezinde bulunmaktadır. Nushuri yazı türünde olup, kâğıda yazılmış ve 27.5*0.5 cm. boyutundadır. Yazdıran kişi İşhan Piskoposu Gerasime'dir. Yazan kişiler Kerobini ve Epremi. Yazıldığı dönemde korunduğu yer İşhan Manastırı'dır.

16. სიგელი ბაგრატ მეფისა ოპიზარ და მიჯნადორელ მამებისადმი, 1054-1072 yılları, Deed of King Bagrat IV, Given to the Church Fathers of Opiza and Midznadzori. Nüshası Gürcü ususal el yazmaları merkezinde bulunmaktadır. Nushuri yazı türünde olup, parşömene yazılmış ve 247.2*28 cm. boyutundadır.

17. დაწერილი თაყა ფანასკერტელისა სვეტი ცხოვლისადმი 1412-1419 yılları, Deed of Taka Panaskerteli to Svetitskhoveli. Bu yazmanın orijinali kaybolmuştur. Synad adlı birisi orijinal nüsha kaybolmadan bir belge topladıysa da o notlarda kaybolmuştur. Daha sonra 1897 yılında yazmanın bir kısmı Jordaniya'da yayımlandı.

18. ფიცის წიგნი ანჩელ ქერობინ აბელისძესა დავით კათალიკოსისადმი 1453-1459 yılları, A Document With the Vows of Devotion Given By Bishop of Ancha Kerobin Abelisdze to Catholicos of Kartli David. Nüshası Gürcü ususal el yazmaları merkezinde bulunmaktadır. Mhedruli yazı türünde olup, kâğıda yazılmış ve 36.5*13.7 cm. boyutundadır. Ancha Piskoposu Kerobin Abelisdze'nin Kartli idarecisi David'in katolikosuna verdiği bağlılık yemini içeren belge.

19. დაწერილი ვაჩიძორის მონასტრის კრებულისა ნათელის, მისი შვილების ერისთავთ-ერისთავის და მეჭურჭლეთუხუცესის ზაზა ფანასკერტელისა და ციცისადმი XV. ს-ის 1 ხან. Deed of the Brotherhood of Vachedzori Monastery to Nateli and Her Sons- Eristavt Eristavi (Archduke) and Mechurchletukhutsesi Zaza Panaskerteli and Tsitsi. Mhedruli yazı türünde kaleme alınmıştır. Orijinali kaybolmuştur. Bu doküman 1907 yılında bir avcı tarafından Vachedzori Manastırı'nın yakınında bulunmuştur. Takaishvili ise bu belgeleri bazı açıklamalar ekleyerek, fotoğraflarını çekti. Tarihi belgenin fotoğrafı Takaishvili'nin özel arşivindedir (ბაგაური, ბატიაშვილი, 2017; 435-436).

20. წერილი ანტონისა ვაჩიძორის მანასტრის მოძღვრის აბრაამისადმი XV. ს-ის 1 ხან. A Letter of Anton to the Priest of Vachedzori Monastery Abraham. Mhedruli yazı türünde kaleme alınmıştır. Orijinali kaybolmuştur ancak tarihi dokümana ait veriler korunmuştur. Belgelerin fotoğrafları Takaishvili'nin özel arşivinde bulunmaktadır.

21. წერილი ვაჩიძორის მონასტრის მოძღვრის დავითისა და ჯვარელ ბართლომეს ნიკოლაოზისადმი XV. ს-ის 1 ხან. A Letter of Priest to the Priest of Vachedzori Monastery Davit and Jvareli Bartlome to Nikolaoz. Mhedruli yazı türünde kaleme alınmıştır. Orijinali kaybolmuştur

---

bükümlü şaftlar ve kabartma kemerler ile dekore edilmiştir ve aynanın başlıkları da oyulmuştur. Güney eşleştirilmiş pencerenin bileşimi özellikle belirgindir. Hahuli manastır topluluğu diğerlerinden daha zengindi. Etrafı dağ kabartmasını takip eden yüksek ve güçlü bir çitle çevrilmişti. Ne yazık ki, çitten çok az parça vardır. Hahuli manastırının hazinesinde, Gürcistan altının dikkat çekici bir simgesi vardır- daha sonra Hahuli İkonu (Gürcistan Müzesinde korunmuş) olarak bilinen 12. yüzyıl Bakire Meryem'in Karat simgedir. Tapınağın içinde, biri 10. yüzyılın sonuna ait birkaç küçük şapel vardır. Bkz. (<http://edutime.ge/?p=1010>)

ancak tarihi dokümana ait veriler korunmuştur. Belgelerin fotoğrafları Takaishvili'nin özel arşivinde bulunmaktadır.

22. დაწერილი საბისა ვაჩიძორის მოძღვრის ნიკოლოზისადმი XV. ს-ის 1 ხან. A Letter of Saba to the Priest of Vachedzori Monastery Nikoloz. Mhedruli yazı türünde kaleme alınmıştır. Orijinali kaybolmuştur ancak tarihi dokümana ait veriler korunmuştur. Belgelerin fotoğrafları Takaishvili'nin özel arşivinde bulunmaktadır.

23. წერილი დაწერილი ლომინა თავდორაძისა XV. ს-ის 1 ხან. Deed of Lomina Tevdoradze. Mhedruli yazı türünde kaleme alınmıştır. Orijinali kaybolmuştur ancak tarihi dokümana ait veriler korunmuştur. Belgelerin fotoğrafları Takaishvili'nin özel arşivinde bulunmaktadır.

24. დაწერილი პარგრძორელ ონოფრე და ბასილ მიერ ანდრიკის ძე გიორგისადმი XV.-XVI. yüzyıl. Deed of Onopre and Basili of Pargrdzori to Son of Andronike Giorgi. Mhedruli yazı türünde kaleme alınmıştır. Orijinali kaybolmuştur ancak tarihi dokümana ait veriler korunmuştur. Belgelerin fotoğrafları Takaishvili'nin özel arşivinde bulunmaktadır.

25. ერთგულების წიგნი საბა მტბევარისა დომენტი კათალიკოსისადმი 1556 yılı. Nüshası Gürcü ulusal el yazmaları merkezinde bulunmaktadır. Mhedruli yazı türünde olup, 17.5*15.5 cm. boyutundadır. A Document With the Vows of Devotion Given By Bishop of Tbeti Saba to Catholicos of Kartli Domenti.

26. ნასყიდობის წიგნი მიცემული მახარებელ მაღლაბაძის მიერ პაპინა სომეხიძისათვის XVI. yüzyıl. A Land Purchase Document Given By Makharebel Maghlabadze to Papina Somekhsdze. St. Petersburg Rusya Bilimler Akademisi Şark Enstitüsünde muhafaza edilmektedir. Belgeden 1847 yılında, Giorgi Kazbegi'nin haberi olmuştur. Bu belgeyi Dimitri Bakradze'ye göndermiştir. Dimitri'de Brosset'e iletmış ve o da koleksiyonla birlikte belgeyi 1884 yılında Rusya Bilimler Akademisi Asya Şubesi'ne göndermiştir.

27. საჩივარი გიორგი ქაფშასძისა XVI. yüzyıl. Complaint of Giorgi Kapshadze. St. Petersburg Rusya Bilimler Akademisi Şark Enstitüsünde muhafaza edilmektedir. Belgeden 1847 yılında, Giorgi Kazbegi'nin haberi olmuştur. Bu belgeyi Dimitri Bakradze'ye göndermiştir. Dimitri'de Brosset'e iletmış ve o da koleksiyonla birlikte belgeyi 1884 yılında Rusya Bilimler Akademisi Asya Şubesi'ne göndermiştir.

28. მცხეთის საყდრის კუთვნილი მამულების ნუსხა XVI. ს-ის 1 ხან. List of Mtskheta Cathedral's Land Ownership. Nüshası Gürcü ulusal el yazmaları merkezinde bulunmaktadır. Mhedruli yazı türünde olup, 28*17.5 cm. boyutundadır.

Sonuç

Gürcüler, çok eski zamanlardan itibaren doğuda Karadeniz, batıda Hazar Deniz arasında olan, kuzeyinde Kafkas Dağları'nın yer aldığı topraklarda hâkimiyet sürmüşlerdir. Yayılma alanları genel itibarıyla güneye doğru eğilim (Türkiye'nin kuzeydoğusu) göstermiştir. Yazma eserler genel anlamda bölgelerin tarihi geçmişini ortaya çıkarma noktasında kaynak durumunda olan metinlerdir. Gürcü ülkesi de el yazmaları alanında özellikle Tao-Klarceti bölgesinde kapsamlı bir kaynak türlerine sahiptir. Metin içerisinde aktarılan el yazmalarının çoğu dini içerikli olmakla birlikte sahanın sosyo-kültürel ve idari anlamda tarihinin ortaya çıkarılması için ifade edilmesi gereken türlerdendir.

Makale içerisinde aktarılan el yazmaları, "IX. ve XVI. yüzyıl aralığını" kapsamaktadır yalnızca Tao-Klarceti bölgesiyle sınırlıdır. Bu bölgenin haricinde Kartli, Kakheti, Hereti ve Javakheti gibi bölgelerde de yazma eserler görmek mümkündür. Bunlar çoğunlukla manastırlarda oluşturulmuştur. Yüzyıllar içerisinde Gürcü alfabesinin oluşması (farklı yapılarıdaki), Hıristiyanlığın yaygın bir din hâline gelmesi, söz konusu el yazmalarına kültürel ve sanatsal anlamda değer katmıştır. Yazmalar da çoğunlukla parşömen türü kullanılırken, biraz kâğıt üzerine de yazıldığı görülmüştür. El yazmaları, tarihsel olayların kayıtları, kutsal kitaplar, vaazlar, dua kitapları, azizlerin yaşamları, dil, sanat ve kahramanlık öyküleri ile ilgili metinlerden meydana gelmiştir.

Türk tarih araştırmaları için kaynak konumunda olan birçok eser mevcuttur. Bu eserler farklı milletlere ait dokümanlar olabildiği gibi Anadolu coğrafyasında ortaya çıkan çeşitli dillerde hazırlanmış metinlerde olabilmektedir. Gürcüce el yazmaları da bu eserler arasındadır. Bunların tanıtılıp, akademi camiasının hizmetine sunulması son derece kıymetli bir husustur. Bu çalışmada daha önce kaleme aldığımız el yazmaları katalogundan farklı olarak Tao-Klarceti bölgesinin Gürcüler açısından dini öneminin ön plana çıkarıldığı yazma nüshalar tanıtılmış ve böylece bölgenin dini, kültürel ve sosyal yapısıyla ilgili çeşitli kaynaklarında artık değerlendirilmesinin mümkün olabileceği ifade edilmeye çalışılmıştır.

კანაკა/გამოყენებული ლიტერატურა

- ამირანაშვილი, შ. (1956). ბეჟა ოპიზარი, *ხელოვნება*. თბ.
- ბაგაური, ნ. ბატიაშვილი, ზ. (2017). *ტაო კლარჯეთი: ისტორისა და კულტურის ძეგლები. კატალოგი*. თბილისი: გამომცემლობა არტანუჯი.
- „საეკლესიო ბიბლიოთეკა“. (2010). ტომი II. თბილისი: გამომცემლობა „ახალი ივირონი“.
- თაყაიშვილი, ე. (1949). *სუმბატ დავითის ძის ქრონიკა*. თბილისი: საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა.
- ინგოროყვა, პ. (1954). *გიორგი მერჩულე*. თბილისი.
- იოანე, ბ. (1980). *ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია*, ტ. 5.- თბ.
- კლარჯული მრავალთავი*. (1991). თბილისი: მეცნიერება.
- მელიქიშვილი, გ. (2012). საქართველო ქრისტიანობის მიღებიდან თამარ მეფის გარდაცვალებამდე. *საქართველოს ისტორია*. 2 ტ. თბილისი: მეცნიერება.
- სამუშია, ჯ. (2008). არტანუჯის ციხე-ქალაქი. თბილისი: გამომცემლობა არტანუჯი.
- სილოგავა, ვ. შენგელია, კ. (2007). *ტაო-კლარჯეთი*. თბილისი: კავკასიის უნივერსიტეტის გამომცემლობა.
- სურგულაძე, მ. (2018). *ტაო-კლარჯეთის მწიგნობრული მემკვიდრეობა*. თბილისი: კორნელი კეკელიძის სახელობის საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი.
- ქართლის ცხოვრება*. ლეონტი მროველი & ჯუანშერი. (2011). თბილისი: გამომცემლობა ახალი ივირონი.
- ჯავახიშვილი, ი. (1979). *ქართულის ერის ისტორია*. ტ. 1. თბილისი: საქართველოს სახელმწიფო უნივერსიტეტის გამომცემლობა.
- ჯანაშია, ს. (1936). *არაბობა საქართველოში*. თბილისი: თბილისის დაუსწრებული პედაგოგიკური ინსტიტუტის გამომცემლობა.
- ჯობაძე, ვ. (2007). *ადრეული შუა საუკუნეების ქართული მონასტრები ისტორიულ ტაოში - კლარჯეთსა და შავშეთში*. თბილისი: უნივერსალი.
- Anchabadze, N. (2009). " Gürcü Kilisesi ve Nüfûzu", (*Istanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul*).
- Bayram, F. (2005). *Artvin'deki Gürcü Manasturlarının Mimarisi*. İstanbul: Ege Yayınları.
- Bayram, F. (2015). Gürcistan'ın Sinası: Tao-Klarceti. *Uluslararası Doğu Anadolu Güney Kafkasya Kültürleri Sempozyumu Bildiriler II*. Mehmet Işıklı-Birol Can (ed.). UK: Cambridge Scholars Publishing, 481-495.
- Belazuri, (2002). *Fütühu'l Büldan*, Mustafa Fayda (çev.), Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- <http://geomanuscript.ge/?page=qartuli-xelnaweri-wignis-mesveurebi>
- <http://geomanuscript.ge/?page=shereuli-krebulebi>
- <http://geomanuscript.ge/?page=sqartvelo>
- <http://ka.georgica.ac.ge/isi/>
- <http://manuscript.ge/istoria/>
- <http://patriarchate.ge/geo/wmida-ioane-sineli-klemaqsi-anu>

<http://taoklarjeti.com/index.php/taoklarjeti/taos-dzeglebi/ishkhani>

<http://patriarchate.ge/geo/wmida-ioane-sineli-klemaqsi-anu/>

<http://www.nplg.gov.ge/gwdict/index.php?a=term&d=3&t=25041>

<http://edutime.ge/?p=1010>

<http://www.novators.ge/dzeglebi.php?id=16052>

<http://saunje.ge/index.php?id=872&lang=ka>

Kadiroğlu, M. - İşler, B. (2010). *Gürcü Sanatının Ortaçağı*, Ankara: Bilgin Kültür Sanat.

Kılıç, S. (2005). "Gürcülerin Dini Tarihçesi", *Dini Araştırmalar Dergisi*, 8/22, 63-74.

Rapp, S. – Crego, P. (2012). *Languages and Cultures of Eastern Christianity: Georgian*, UK: Routledge.

REFERENCES

amiranashvili, sh. (1956). beka op'izari, khelovneba. tb.

bagauri, n. bat'iashvili, z. (2017). t'ao k'larjeti: ist'orisa da k'ult'uris dzeglebi. k'at'alogi. tbilisi: gamomtsemloba art'anuji.

„sack'lesio bibliotek'a“. (2010). t'omi II. tbilisi: gamomtsemloba „akhali ivironi“.

taqaishvili, e. (1949). sumbat' davitis dzis kronik'a. tbilisi: sakartvelos sss metsnierebata ak'ademiis gamomtsemloba.

ingoroqva, p'. (1954). giorgi merchule. tbilisi.

ioane, b. (1980). kartuli sabch'ota entsik'lop'edia, t'. 5.- tb.

k'larjuli mravaltavi. (1991). tbilisi: metsniereba.

melikishvili, g. (2012). sakartvelo krist'ianobis mighebidan tamar mepis gardatsvalebamde. sakartvelos ist'oria. 2 t'. tbilisi: metsniereba.

samushia, j. (2008). art'anujis tsikhe-kalaki. tbilisi: gamomtsemloba art'anuji.

silogava, v. shengelia, k'. (2007). t'ao-k'larjeti. tbilisi: k'avk'asiis universit'et'is gamomtsemloba.

surguladze, m. (2018). t'ao-k'larjetis mts'ignobruli memk'vidreoba. tbilisi: k'orneli k'ek'elidzis sakhelobis sakartvelos khelnats'erta erovnuli tsent'ri.

kartlis tskhovreba. leont'i mroveli & juansheri. (2011). tbilisi: gamomtsemloba akhali ivironi.

javakhishvili, i. (1979). kartulis eris ist'oria. t'. 1. tbilisi: sakartvelos sakhelmts'ipo universit'et'is gamomtsemloba.

janashia, s. (1936). araboba sakartveloshi. tbilisi: tbilisis dausts'rebuli p'edinst'it'ut'is gamomtsemloba.

jobadze, v. (2007). adreuli shua sauk'uneebis kartuli monast'rebi ist'oriul t'aoshi -k'larjetsa da shavshetshi. tbilisi: universali.

Anchabadze, N. (2009). " Gürcü Kilisesi ve Nüfûzu", (*İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul*).

Bayram, F. (2005). *Artvin'deki Gürcü Manastırlarının Mimarisi*. İstanbul: Ege Yayınları.

Bayram, F. (2015). Gürcistan'ın Sinası: Tao-Klarceti. *Uluslararası Doğu Anadolu Güney Kafkasya Kültürleri Sempozyumu Bildiriler II*. Mehmet Işıklı-Birol Can (ed.). UK: Cambridge Scholars Publishing, 481-495.

Belazuri, (2002). *Fütühu'l Büldan*, Mustafa Fayda (çev.), Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

<http://geomanuscript.ge/?page=qartuli-xelnaweri-wignis-mesveurebi>

<http://geomanuscript.ge/?page=shereuli-krebulebi>

<http://geomanuscript.ge/?page=saqartvelo>

<http://ka.georgica.ac.ge/isi/>

<http://manuscript.ge/istoria/>

<http://patriarchate.ge/geo/wmida-ioane-sineli-klemaqsi-anu>
<http://taoklarjeti.com/index.php/taoklarjeti/taos-dzeglebi/ishkhani>
<http://patriarchate.ge/geo/wmida-ioane-sineli-klemaqsi-anu/>
<http://www.nplg.gov.ge/gwdict/index.php?a=term&d=3&t=25041>
<http://edutime.ge/?p=1010>
<http://www.novators.ge/dzeglebi.php?id=16052>
<http://saunje.ge/index.php?id=872&lang=ka>

Kadiroğlu, M. - İşler, B. (2010). *Gürcü Sanatının Ortaçağı*, Ankara: Bilgin Kültür Sanat.

Kılıç, S. (2005). “Gürcülerin Dini Tarihçesi”, *Dini Araştırmalar Dergisi*, 8/22, 63-74.

Rapp, S. – Crego, P. (2012). *Languages and Cultures of Eastern Christianity: Georgian*, UK: Routledge.